

Kirkekamp og hedningemission

Om herrnhuterne i Danmark og på Grønland 1733–50

Af Hans-Henrik Christensen

I. Instruktion.

Mens brødremenighedens mission i Dansk Vestindien generelt har fået et smukt eftermæle, har vurderingen af det grønlandske engagement overvejende været negativ. Man har hæftet sig ved modsætningsforholdet til både den danske handel og mission, og fremhævet, at brødrenes missionspraksis var uensigtsmæssig og direkte skadelig for det grønlandske samfund. Dette er utvivlsomt korrekt, vel at mærke vurderet ud fra den danske handel eller missions standpunkt. Handelen synes at have lidt tab ved den forringede indhandling fra brødremissionens grønlændere, og brødrene hvervede proselytter, som ellers kunne tænkes at være gået til den danske mission.

Eftertidens negative bedømmelse af den grønlandske brødremission har heller ikke svært ved at finde talsmænd i samtiden. I Dansk Vestindien lykkedes det brødrene at vende kolonisternes tvivl og modstand til velvilje og opbakning; en proces, der ikke gentog sig på Grønland, hvor kun enkelte danske missionærer og handelsfolk kunne mildne det latente modsætningsforhold.

De vanskelige leve- og forsyningsvilkår, det spændte forhold til såvel købmand Jakob Severin som Hans Egede samt den kirkepolitiske strid i Danmark var brikker i en særdeles ugunstig baggrund for etableringen af den grønlandske brødremission. Alligevel kunne brødrene fra 1733 og op til 1740'erne notere en stærkt stigende tilslutning til Neu Herrnhut samtidig med, at missionen fik den danske konges officielle anerkendelse.

Nedenstående vil belyse årsagerne til denne udvikling, specielt koncentreret omkring paradokset i den danske øvrigheds holdning til brødremenigheden. Et paradoks, der bliver endnu tydeligere i 1740'erne, hvor adskillige restriktive forordninger udstedtes mod herrnhuterne i Danmark.

II. Øvrigheden.

Øvrighedsbegrebet er ikke i denne periode entydigt for Grønlands vedkommende, hverken centralt eller lokalt. Dertil var modsætningerne mellem den danske mission og handel for dybtgående. Formelt set havde missionskollegiet ved et dekret af den 8. februar

»Førstegrøde-billede« malet af Johann Valentin Haidt i 1747. Maleriet måler 3,95×2,52 meter, og det findes nu i Zeist i Holland.

På billedet ses »de 18 førstegrøder fra alle vore bedenske nationer . . . på et stort billede i legemstørrelse rundt om frelseren«. Som nummer 3 fra venstre ses grønlanderens Qajarnaq, som blev døbt Samuel.

1737 fået overdraget opsynet med den grønlandske mission fra Danske Kancelli, der traditionelt tog sig af de kirkelige sager.¹

Almindeligvis bestod missionskollegiet af kancelliets præsident, Sjællands biskop og et par lægfolk i indflydelsesrige stillinger, hvortil kom enkelte sagkyndige rådgivere. Det er klart, at kollegiets sammensætning blev af vital betydning for brødremissionen, der fra begyndelsen kunne notere en generelt positiv holdning i kollegiet, hvilket ikke mindst skyldtes kongens nærmeste rådgiver, J. L. von Holstein.²

Hvad angik handelen på Grønland, viste oktrojhaveren, Jacob Severin, sig tydeligvis i tvivl om, hvilken myndighed han skulle henvende sig til. Christian VI foreslog derfor von Holstein, at man tog et medlem fra henholdsvis handels- og missionskollegiet, således at ingen af de impliceredes interesser blev tilsidesat.³ Denne salomoniske afgørelse kunne dog ikke hindre en lang række konflikter i den danske administration, lokalt som centralt.

For grønlanderne betød den danske kolonisering under alle omstændigheder nedbrydningen af den traditionelle,

eskimoiske øvrighedsfunktion, som den var udtrykt bl. a. gennem sangkampe. Civilisationens ubønhørlige fremtrængen fjernede denne »primitive« måde at afgøre tvister på. I stedet afløstes øvrighedsfunktionen af den idelige konflikt mellem handelens og missionens folk, ligesom i den centrale øvrigheds underordnede organer, og hvor udviklingen på længere sigt blev i missionens disfavør.

For de herrnhutiske missionærer betød disse realiteter en vanskelig balancegang. Modsætningerne var mange og åbenlyse, og uden støtte både i Grønland, Danmark og modermenigheden i Herrnhut var den grønlandske brødremission illusorisk.

III. Kirkekamp og hedningemission.

Christian VI's kroning i 1731 betød, at den spirende pietisme i Danmark havde fået langt bedre grobund. Kongens sympati for den ny vækkelse var velkendt, og brødremenighedens overhoved, grev Zinzendorf så nu store muligheder for herrnhutismen i det danske rige. Zinzendorf rejste til København for under kroningsfesten at indlede en diplomatisk charmeoffensiv, der skulle bibringe ham selv en position som en af rigets betydningsfulde kirkelige administratorer. Herrnhutiske historieskrivere har siden harmoniseret hændelsesforløbet således, at etableringen af hedningemissionen i de danske kolonier var grevens primære formål med rejsen til København. Dette var imidlertid kun resultatet af grevens langt videregående ambitioner. Zinzendorf indså nemlig ikke, at enevældens

ufravigelige krav om unitet ikke kunne gå i spand med pietisternes brogede vækkelse, hvor man udadtil reagerede mod den stivnede ortodoksi, men ellers indbyrdes var splittet i stridende retninger. Kongen måtte nødvendigvis slække på pietismens løsgænger og i stedet tage holdepunkt i én bestemt kirkelig retning.

Da schismaet mellem pietisterne i Halle og i Herrnhut udviklede sig til et åbent brud i 1733, blev herrnhutterne i Danmark slået i hartkorn med de separatistiske lægmandsbevægelser.⁴ Zinzendorfs førhen nære forbindelser til det danske hofs inderkreds hjalp lidet, da magtkampen i konseilet havde svækket C. A. von Plessen og Vemmertoftekredsens position.⁵ Hallenseren grev Christian Ernst von Stolberg-Wernigerode fik som kirkelig rådgiver væsentlig indflydelse på kongen, hvorfor Zinzendorf ikke kunne forvente megen imødekommenhed for sin sag.⁶

Når brødremenigheden alligevel fik mulighed for at etablere sit missionsarbejde, må dette tilskrives kongen. Kirkekampen havde i 1733 antaget en skarpere karakter med forordningen af den 7. oktober, rettet mod alle, der talte og skændte mod pietisterne.⁷ En måned senere nedsatte kongen en kommission, der uvildigt skulle undersøge de mange klager fra prædikestolene over falsk lære.⁸ Den pietistisk dominerede kommissions arbejde må dog betegnes som en skinproces. I stedet løste kongen selv de værste problemer ved med mild og majestætisk hånd at tildele provinsielle forfremmelser til de værste kritikere af pietismen.⁹

Vestgrønlandsk trommedans. Tegning af Jens Kreutzmann ca. 1860.

Denne dualisme i Christian VI's kirkepolitik må ikke forveksles med tolerance. Selv søgte kongen at efterleve »del- og herskprincippet«, og det betød, at han ofte søgte at moderere sine rådgiveres mere kompromisløse linie. Inkonsekvens synes derfor at karakterisere Christian VI's beslutninger, der var blevet til i et forgængeligt håb om fred og fordragelighed undersåtterne imellem.

I lyset af denne dualisme bør man også se brødrenehedens tilladelse til at missionere, både i Dansk Vestindien og i Grønland, på et tidspunkt, hvor Zinzendorf efterhånden var »persona ingrata« i Danmark. Med hensyn til den grønlandske mission kunne kongen til-

godese to aspekter. Dels skulle brødrene kompensere for den manglende interesse og opbakning, som man fra dansk side havde vist Hans Egedes arbejde på Grønland. Dels kongens omkostningsfri tolerance ved at lade brødrene udbrede deres budskab fjernt fra moderlandets pulserende kirkeliv. Kongen kunne således håbe på at have pacificeret et af kirkens potentielle uroelementer.

At brødreneheden derpå gav sig i kast med en så krævende udfordring som denne hedningemission, skyldes en ægte, uegennyttig kristen overbevisning, men man kan heller ikke frakende herrnhuterne visse bagtanker i forbindelse med missionsvirksomheden. I den

stadige polemik om brødremenighedens legitimitet som evangelisk særkirke kunne man bruge et frugtbart missionsarbejde som et argument for en mere positiv holdning hos øvrigheden til herrnhutismen som helhed.

IV. Hans Egede og brødremissionen.

De første brødremissionærers ankomst til Godthåb i maj 1733 blev ikke indledningen til et lykkeligt samarbejde med den ortodokse Hans Egede, sådan som kongen ellers havde udtrykt sit ønske i et medfølgende brev til den danske missionær. Dertil var uoverensstemmelserne for store.

Ganske vist valgte brødrene delvis isolation ved at anlægge Neu Herrnhut ca. 1 km fra Godthåb, men ernære sig selv kunne man ikke.¹⁰ De første dagbogsoptegnelser fortæller om mislykket fangst og et goldt havebrug, og der appelleres om støtte fra hjemmemenigheden. Erfaringerne fra den vestindiske mission, hvor økonomisk selvopholdelse var mulig, fik ingen gyldighed for Grønland.

Trods Hans Egede og Gjertrud Rasks uegennyttige indsats under den store koppeepidemi fra august 1733 til midten af 1734 forværredes forholdet mellem Egede og brødrene. Dette skyldtes ikke mindst Chr. David, der havde indledt en religiøs polemik med Egede. Af forståelsesmæssige årsager foregik det utilslørede omvendelsesforsøg pr. brev, hvor David udviste en ringeagtende holdning over for Egedes afhængighed af den hjemlige verdslige øvrighed og præstens mange praktiske gøremål ved siden af den egentlige missionærgerning.

September 1734 frabad den danske missionær sig en fortsættelse af den opslidende polemik, som Chr. David sluttede med replikken: »Mit Gebet und für Bitte das gott es sie erkennen lasse . . .«. ¹¹

At Zinzendorf søgte at dække over Davids uheldige polemik, formodentlig under hensyntagen til brødremissionens omdømme, kan ikke undre nogen. Derimod er det bemærkelsesværdigt, at den danske øvrighed efter Egedes hjemkomst i 1736 tilhylede polemikken med en næsten protektionistisk diskretion.

Egede var utvivlsomt en bitter mand, ikke mindst på grund af striden med Chr. David. For at fremme forståelsen for den danske mission og som en retfærdiggørelse af sin egen indsats, fandt han det opportunt at få udgivet korrespondancen. Stemningen i Danmark syntes hellere ikke gunstig for herrnhuterne, som Stolberg af al magt søgte at holde uden for landets grænser. Egede forstod imidlertid ikke kongens bevæggrunde for den åbenlyse særbehandling af herrnhuterne ude i kolonierne, og det deraf opståede paradoks i øvrighedens holdning til brødremenigheden.

Zinzendorf derimod havde mere held i sin argumentation for ikke at tillade en udgivelse af korrespondancen. Den 9. juli 1737 skrev kongen til von Holstein, at Zinzendorf havde betonet, at Egedes påtænkte udgivelse kunne skabe uberettiget splid i den danske kirke.¹² Det var et nok så tungtvejende argument for kongen til at skrinlægge korrespondancen og derved indirekte holde hånden over brødremissionen.

Egede må uvægerligt have følt sig en erfaring rigere og en illusion fattigere. Da han i 1738 udgav »Omstændelig Relation«, anfører han intet om brødremissionærerne. Negativ kritik vandt ikke gehør hos den danske øvrighed og den dertil knyttede administration, selv ikke da Egede i marts 1740 blev knyttet til missionskollegiet som superintendent.¹³ Samme år blev von Holsteins protegé, Erik Pontoppidan, medlem af kollegiet, der derved styrkede den herrnhutisk-venlige linie.¹⁴ Alligevel fortsatte Egede ufortrødent sin kamp for den danske mission, indtil Drachardt-affæren fjernede den sidste rest af initiativ hos Egede.

V. Drachardt-affæren.

Missionær Christen Lauritsen Drachardt kom til Godthåb i 1739 og overtog ledelsen af missionen året efter. Drachardt var overbevist pietist og følte sig tiltrukket af den herrnhutiske mission. Han kom jævnligt ud til Neu Herrnhut, og fik efterhånden sin egen mission integreret med brødrenes. Hverken den danske kateket, von Westen Sylow, eller købmand, N. C. Geelmuyden, kunne acceptere dette og klagede til Egede, mens Drachardt søgte at forebygge kritikken med et veritabelt forsvarsskrift, rettet til Pontoppidan.¹⁵ Missionskollegiet indtog en afventende holdning. Med reskriptet af den 16. marts 1742 havde man kort forinden manifesteret, at brødremissionen var kommet for at blive.

Kort tid efter Egedes tiltræden i 1740 som superintendent havde brødrene fået kollegiets tilladelse til at føre såvel per-

soner som proviant fra Holland til Neu Herrnhut. Det understregedes dog samtidigt, at brødrene ikke måtte udføre *actus ministeriales* (kirkelige handlinger) på egen hånd. Hans Egede havde utvivlsomt gjort sin indflydelse gældende med dette dekret, der lagde en dæmper for brødremissionens virke.

I Herrnhut havde man imidlertid ikke i sinde at affinde sig med status quo. På menighedens vegne ansøgte David Nitschmann kongen om tilladelse til at opsende Matthäus Stach.¹⁶ Denne havde tidligere været på Grønland 1733–40 og var nu blevet tildelt ordination under sit ophold i Herrnhut. Nitschmann gik i rette med klagerne fra Egede og Severin og bad om tilladelse til, at brødrene selv kunne foretage dåbshandlinger. Desuden ønskede han at genforhandle mulighederne for selvforsyning samt den tidligere fastsatte transportmængde.

Kongen videregav sagen til missionskollegiet, der føjede Nitschmanns andragende. Ved at underkende 1740-dekretet, hævdede kollegiet, ville brødremissionen på Grønland blot få de samme muligheder for at tildele dåbens sakramente, som det allerede havde været tilfældet på de vestindiske øer siden 1739.¹⁷

Denne lovformelige, kongelig anerkendelse af brødremissionen afholdt ikke Hans Egede fra at klage over Drachardt og brødrenes metoder. Da sønnen, købmand Niels Egede, vendte hjem i 1743, kunne der lægges nyt ved til de ulmende modsætninger. I sit værk »Tredje Continuation af Den Grønlandske Mission forfattet i form af en Journal fra Anno 1739 til 1743« kriti-

serede Niels Egede uden omsvøb brødrene. Deres sprogkundskaber var mangelfulde, hvilket afstedkom ringe og fejlagtig lærdom hos proselytterne. Drachardt rejste heller ikke mere ud på fangstpladserne, men forlangte på herrnhutisk vis, at grønlænderne kom til kolonien. Dette ville få katastrofale følger for fangsten og dermed indhandlingen, påpegede Niels Egede. I tilslutning hertil fremkom Hans Egede med klager over, at Drachardt anvendte egne oversættelser i undervisningen, ligesom hans dåbspraksis var for hastig og let-sindig.

Missionskollegiet valgte til stadighed at lægge det døve øre til, da Egede efter års skuffelser greb sin sidste mulighed for at trænge igennem. Han henvendte sig direkte til kongen i en memorial af den 11. januar 1747.¹⁸ Hverken den nye konge, Frederik V, eller konseilet fandt, at sagen hørte til deres gebet, og memorialen fra Egede strandede igen, hvor den administrativt hørte hjemme, nemlig i missionskollegiet. Denne gang var kollegiets svar ikke passivitet, men fortørnelse over Egedes åbenlyse desavouering af kollegiets autoritet. Memorialen sendtes tilbage til Egede med krav om en mere detaljeret forklaring. Først da opgav Hans Egede. Kort tid efter trak han sig tilbage som superintendent, desillusioneret og bitter.

VI. Forholdet til handelen.

Heller ikke handelen fik noget væsentligt ud af sine klager over brødremissionen. Severin havde fra første færd besværet sig over transporten af herrnhuterne; der kunne medbringe en min-

dre last af varer, mens der samtidig blev flere munde at mætte i Godthåb.

Da Friedrich Böhnisch og Johann Beck var kommet til København i april 1734 for at rejse videre til Grønland, indvilgede Severin kun modstræbende i at medtage brødrene, der havde måttet aflevere et bønsskrift til kongen gennem baron von Söhlenthal.¹⁹ Den kongelige vilje pålagde endog købmanden vederlagsfri skibslejlighed til de to brødre.

Severin strakte dog ikke våben, men søgte igen i 1737 at undslå sig transport for to brødre. Kongen svarede atter med at bevilge fri befordring til Christian Stach og en ledsagende broder med snarest afgående skib.²⁰ Ydermere skulle Stach, ved første skibslejlighed fra Godthåb, bringes tilbage sammen med en anden missionær, så disse ikke lå kolonien til byrde. Dermed ønskede kongen at foregribe Severins indvendinger. Det blev dog pålagt købmanden, at eventuelle besørgede, herrnhutiske breve straks ved ankomsten til København skulle afleveres til eftersyn i missionskollegiet, inden de videresendtes.²¹ En følge heraf må utvivlsomt have været en neddæmpning af alle kritiske anslag mod danske øvrighedspersoner i disse breve.

Severins klager fik imidlertid mere gennemslagskraft, da brødremissionen begyndte at modtage forsyninger fra hollandske skibe, der trods Severins monopol stedse handlede på Grønland. Severin stillede derefter med rette krav om enten statslige subsidier eller en mere resolut håndhævelse af sit monopol for at bøde på det voksende underskud. Statsmagten valgte sidstnævnte løsning og opsendte fregatten »Blaa Heire« i 1736

for at inspicere de grønlandske farvande. Umiddelbart betød det ikke nogen trussel for brødremissionen, men det nok så bekendte søslag ved Makelijk Oud, den 6. juni 1739, satte brødrene i en penibel situation.²² Et af de fire opbragte hollandske skibe, »Straat Davids«, var blevet udrustet og opsendt af en kreds af venner i Amsterdam. Ombord fandtes forsyninger til Neu Herrnhut, ledsaget af en præst fra menighederne i Marienborn og Herrnhaag, Wenceslaus Neisser. Den overmodige skipper på »Straat Davids« havde overhørt Neissers indtrængende bøn om at blive sat af ved Godthåb og i stedet ufortrødent fortsat færden til Disko-bugten.

Mens to af de hollandske skibe endte deres dage på Grønland som tømmer, førtes »Straat Davids« og det andet overlevende skib, samt al den konfiskerede last, til København. Neisser måtte derimod vende tilbage til Holland med uforrettet sag. Hans fortumlede færd vagte bestyrtelse i menigheden, der besluttede straks at tage affære.

Neisser sendtes til København, hvor han skulle indgive et memoriandum til kongen for om muligt at få frigivet »Straat Davids« og dets værdifulde last.²³

Neissers lange redegørelse affødte ingen umiddelbar respons, hvorefter han med taktisk kløgt søgte at fremme sagens gang med et brev til dronning Sophie Magdalene. Dette initiativ bar frugt! Kongen reagerede ved at henvende sig til von Holstein med en noget umajestætisk afmægtighed. Kancellisekretæren måtte sørge for, »dass dieser Mensch bald hier wegekömmet da wir

gerne alles accordieren wollen was Er verlanget um ihn und seine lieben Brüder loss zu werden . . .«.²⁴ Så vidt kunne kongen dog ikke strække sig under hensyntagen til Severins oktroj. Brødrene fik tilbageleveret den konfiskerede last, hvilket må betegnes som det optimale resultat af Neissers anstrengelser. At overgive »Straat Davids« i samme håndsækning ville fra kongens side have været ulogisk og utilstedelig desavouering af Severin og dermed den danske handels interesser.

Som nævnt tidligere opnåede brødrene allerede i 1740 missionskollegiets tilladelse til at føre personer og proviant til Grønland på egen hånd. På længere sigt blev denne egenhændige trafik en betydelig forudsætning for Neu Herrnhuts udbygning, der kom til at stå i grel modsætning til den pauvre danske mission. For de potentielle proselytter var den materielle målestok ofte afgørende, når valget stod mellem den danske eller den herrnhutiske mission.

Makelijk Oud-søslaget blev derfor ikke slutreplikken, der satte punktum for de livsvigtige forsyninger til Neu Herrnhut. Reskriptet af den 16. marts 1742 markerede ikke alene nederlaget for Hans Egede, men tillige at Severins klager ikke havde vundet gehør, hverken hos kongen eller i missionskollegiet. Eventuelle Grønlandsfarende skulle melde sig til Severin i god tid inden afsejling, betonedes kollegiet, en mildt sagt beskeden indrømmelse til købmanden.

VII. Den skærpede kirkekamp.

Missionsarbejdet blev dog aldrig i Christian VI's regeringstid noget argument

for at tillade en fri, privilegeret brødrekoloni i selve Danmark. Dertil var koloniernes hedningemission for ubetydelig, set i relation til den hjemlige kirke, hvor herrnhuterne nu ovenikøbet gik en periode med strenge restriktioner i møde.

Den 13. januar 1741 udstedtes forordningen om de »gudelige forsamlinger uden for den offentlige Guds Tjeneste«. ²⁵ Denne forordning blev et hårdt slag mod brødrenes diasporavirksomhed. Det i efteråret 1739 oprettede københavnske brødresocietet havde delvis kunnet erstatte Pilgerruh i Holstein som støttepunkt for de danske udsendinge, men forordningen tvang societetet til at gå i hi. I stedet dannedes små kredse, der med større behændighed kunne omgå de nye bestemmelser.

1744–46 skærpedes kampen mod separatisterne, og dermed herrnhuterne, yderligere med udstedelsen af en række forordninger, der skulle hindre alle forbindelserne til lægmandsbevægelserne. ²⁶ Kongeskiftet i 1746 medførte heller ingen ændringer i denne linie. Frederik V førte en mere passiv politik, der ikke førte til ophævelsen af nogle af de ovennævnte forordninger. Det legitime grundlag for en forfølgelse af herrnhuterne stod således uændret.

VIII. Tiden efter 1750.

I 1749 opgav Severin sit grønlandske engagement, der derefter blev overtaget af Det almindelige octroyerede Handelskompagni. Dette betød ingen umiddelbar forandring for brødremissionen på Grønland. Missionskollegiet var stadig

garant for en herrnhutisk-venlig politik, der lettere kunne realiseres, så længe den danske handel og mission betragtede modparten som en belastning.

Men i modsætning til Vestindien kunne brødrene ikke integreres på nogen måde i det merkantile liv på Grønland. Tronskiftet i 1766 medførte milde vinde i Danmark, manifesteret ved anlæggelsen af Christiansfeld i 1770'erne, hvorved kongen håbede på et datidigt egnsudviklingsprojekt til støtte for sønderjysk erhvervsliv. Den grønlandske brødremission kunne aldrig tilfredsstille en tilsvarende rationalistisk tankegang.

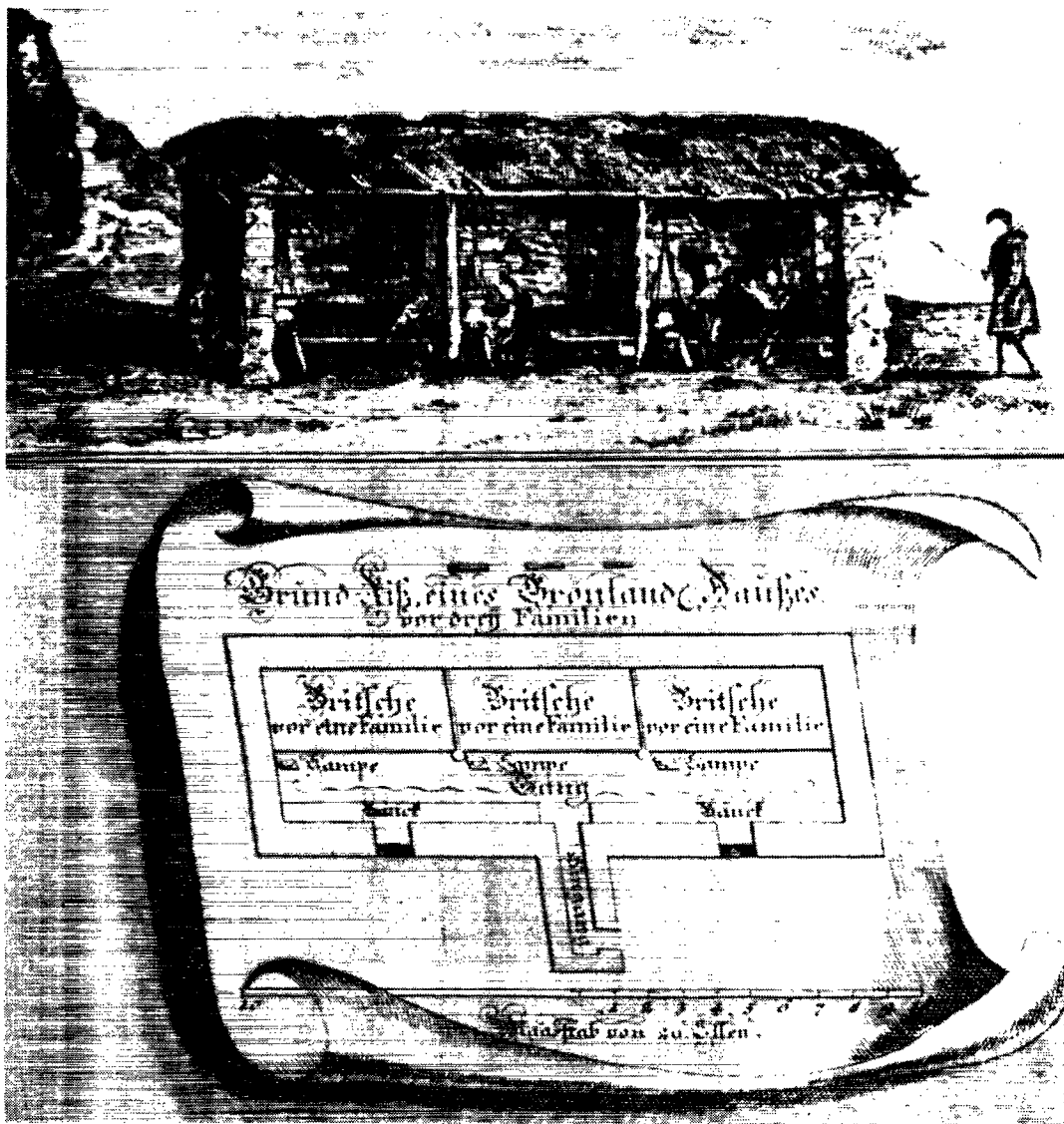
De religiøse overvejelser, som havde ligget bag etableringen af Neu Herrnhut, herunder hensynet til den hjemlige kirke, vandt ikke genklang i 1770'erne. Den danske mission og handel fandt sammen i et nyt interessefællesskab, der søgte at fremme udflytningen af grønlænderne som middel mod befolknings-sammenhobningen omkring kolonierne. Brødremissionen kunne ikke medvirke i tilsvarende decentralisering af missionsvirksomheden, der var præget af den stramme, herrnhutiske menighedsstruktur.

Etableringen af den grønlandske brødremission var sket på forudsætninger, skabt af 1730'erne og 1740'ernes kirkekamp i Danmark.

Disse forudsætninger skabte kun et midlertidigt grundlag for brødremissionen, hvis praksis vanskeligt kunne tilpasses det traditionelle, eskimoiske fangersamfund.

1. Rigsarkivet, Danske Cancelli, Missionskollegiet for Waisenhuset, 1 a (Miss. Coll. Prot. 1735–74), reskript af 8/2 1737, se p. 39–40 (møde 14/2 1737). Jvf. Bobé, *Diplomatarium Groenlandicum*, 1492–1824, Meddelelser om Grønland 55, Kbh. 1936 (forkortes Dipl. Groenl.), p. 248–51.
2. Et stort kildemateriale findes i Ledreborgske Samling (Ledreb. Saml.) på Det Kongelige Bibliotek. Samlingen er benævnt efter J. L. Holsteins gods, hvortil Holstein blev lensgreve i 1750. Af speciel interesse er: nr. 335 4° (»Herrnhuterbreve«), nr. 398 fol. (»Kirkelige Sager, Kbh. 1733–34«) og nr. 242–52 4° (»Christian VI's Brev«).
3. Ledreb. Saml. nr. 242–52 4° H 16 1739, nr. 80. Jvf. Dipl. Groenl. 204, p. 274–75 og Rørdam, Holger Fr., *Historiske Samlinger og Studier vedrørende danske Forhold og Personligheder*. Bind I–IV, Kbh. 1891–1902, bd. II, p. 472 ff.
4. Jvf. Bergmann, Lorenz, *Grev Zinzendorfs Indsats i Kirkens og Missionens Historie I–II*, Kbh. 1957–61, bd. I, p. 176–202. De hallensiske pietister kritiserede brødrenes manglende budskamp samt adskillige af de herrnhutiske skikke.
5. Vemmetofte-kredsens mest prominente medlemmer var udover overhofmester C. A. von Plessen, Frederik IV's søskende prins Carl og prinsesse Sophie Hedvig, der residerede på det sydsjællandske gods. Jvf. Brasch, Chr. H., *Vemmetoftes Historie som Herregaard, Slot og Kloster I–II*, Kbh. 1859–63, særligt bd. II, p. 109 ff.
6. Om C. E. Stolberg, se Møller, H. L., *Kong Christian VI og Grev Christian Ernst Stolberg von Wernigerode*, Kbh. 1889.
7. Forord. af 7/10 1733, se Schous *Forordninger III*, 1730–46, Kbh. 1822, p. 100.
8. Kgl. reskript af 28/11 1733 i Ledreb. Saml. 398 fol. Kommissionens medlemmer var Holstein, Christian Worm (Sjællands biskop), J. W. Schrøder (Christian VI's tidligere lærer), J. S. Schulin samt de tre teologiske professorer, Hans Steenbuch, M. Wöldike og J. F. Reuss.
9. Rørdam, H. Fr., *Den 1733 nedsatte kongelige Kommission til Undersøgelse af Klagerne over Pietisterne*. (Af Knud Heibergs Samlinger ved H. Fr. Rørdam), *Kirkehist. Saml.* 5. række V, p. 657–770, Kbh. 1909–11, specielt p. 738–39.
10. *Altes und Neues aus dem Reich Gottes, und der übrigen guten und bösen Geister I–II*, Johann Jacob Moser, Frankfurt/Leipzig 1733–39. Se p. 24–33 (Kap. VII, Stk. II).
11. Frit oversat: »Med bønner om Gud vil lade Dem forstå«. Brødrenes dagbøger fra Grønland findes delvis affotograferet i Rigsarkivets Danicasamling, nr. 386. Samarbejdet med brødremenighedens arkiv i Herrnhut, D.D.R., foregår på clearingbasis, og kopieringen fuldføres næppe de første år.
12. Ledreb. Saml. 242–52 4° H 9 1737, nr. 45. Se ligeledes Rørdam, (ref. note 3), bd. II, p. 281 (nr. 149) og Dipl. Groenl. 186, p. 259.
13. Ref. note 1, 1 a, p. 79–80 (møde 23/4 1740). Desuden brev fra Christian VI til Holstein af 10/3 1740 i Ledreb. Saml. 242–52 4° H 17 1740, nr. 11, samt H. Fr. Rørdam (ref. n. 3), bd. III, p. 41, nr. 323.
14. Pontoppidans syn på brødrene skinner igennem i hans værk, *Menoza, en asiatisk Prins, . . .*, Horten 1881 (dansk udgave) samt i Pontoppidans fortale til Rømer, Ludvig Ferdinand, *Tilforladelig Efterretning om Kysten Guinea*, Kbh. 1760.
15. Ref. note 1, 1 a, 1743 (ikke noget specielt læg). Drachardts 23 sider lange skrift er dateret Godthaab, 8/7 1743.
16. Dipl. Groenl. 228, p. 299–301.
17. Friedrich Martin og Albinus Th. Feder blev i kongeligt brev af 7/8 1739 anerkendt som »der Mährischen Brüder verordneten Lehrer« på St Thomas, se *Büdingische Sammlung in die Kirchen, Historie einschlagender sonderlich neuerer Schriften, Zweiter Band (VII–XII)*, Leipzig 1742–43, afsnit VII, p. 177–78. Desuden reskript af 16/3 1742, jvf. note 1, 3 a, læg 1742 nr. 12. Se også Dipl. Groenl. 229, p. 301–02.
18. Ref. note 1, 1 a, p. 264–66 (møde 18/3 1747). Protokollen er underskrevet af Holstein, Enevold Falsen og Pontoppidan. Her refereres og behandles Egedes memorial.
19. Ledreb. Saml. 242–52 4° H 1 a (1733–34) nr. 9, brev fra Christian VI til J. L. Holstein, 6/4 1734, hvori kongen begrundet, at de to missionærer bør medtages.
20. Ref. note 1, 3 a læg 1737 nr. 12. Jvf. Dipl. Groenl. 184 og 185, p. 257–59.
21. Således havde forretningsgangen også været tidligere, men Severin havde klaget over, at brødrene ikke overgav evt. breve til de ansvarlige søfolk.
22. Om dette søslag, læs Gad, Finn, *Grønlands Historie II*, I, Kbh. 1969, Bobé, Louis, *Hollænderne på Grønland*, udg. af Foreningen »De Danske Atlanterhavssøer«, Kbh. 1916 og Bobé, *Den grønlandske Handels og Kolonisations Historie indtil 1870*. Indledning nr. 2 til Dipl. Groenl.

23. Rigsarkivet, Kancelliets Breve 1739, 1125. Jvf. Dipl. Groenl. 198–99, p. 267–72.
24. Frit oversat: »... at dette menneske snart kommer væk herfra. Vi kommer gerne overens om alt, hvad han forlanger for at slippe for ham og hans kære brødre...«. Brevet er dateret Hørsholm, 12/9 1739. I Ledreb. Saml. 242–52 4° H 16 1739 nr. 58. Dipl. Groenl. 200, p. 270 og Rørdam (ref. note 3), nr. 287, p. 454–55.
25. Denne forordning findes affotograferet på Rigsarkivets Danikasamling 386, spole 1, 2. halvdel.
26. Forordningen af 20/11 1744, se referencen til note 1, 1 a, p. 190–97 (møde 16/1 1745). Jvf. ligeledes Danica 386, spole 1 samt Schous Forordninger III (1730–46), p. 475. Jvf. desuden om forordningerne den generelle beskrivelse i Den danske Kirkes Historie V (Johs. Pedersen og Bjørn Kornerup), p. 200 ff., samt Lundbye, Jørgen, Kirkekampen i Danmark 1730–46, Kbh. 1947, p. 135 ff.

Vestgrønlandsk vinterhus til tre familier, 18. århundrede. Efter Cranz 1770.